

MARIE KRČMOVÁ-HRABÁKOVÁ

POZNÁMKY K OTÁZCE PŘÍZVUKOVÁNÍ
JEDNOSLABIČNÝCH PŮVODNÍCH PŘEDLOŽEK
VE SPOJENÍ SE JMÉNEM

Z diplomové práce obhájené v roce 1962

1. Úvod; metoda práce

Zájem o český přízvuk, jeho charakter a umístění, je mladší než zájem o mnohé jiné zvukové stránky češtiny. Je to jistě i proto, že je český přízvuk poměrně málo nápadný a že má stálé místo ve slovních celcích. Objevitelem jeho zákonitostí je, jak je obecně známo, až Josef Dobrovský, který své poznatky formuluje v Proso-dii (1795). Tam také stanoví pravidlo o postavení přízvuku v předložkových spojeních s původní jednoslabičnou předložkou, pro která uvádí, zřejmě ve shodě s tehdejší lidovou mluvní praxí, umístění přízvuku na této předložce, zatímco první slabika jména zůstává bez přízvuku. Toto pravidlo bylo pak v nezměněné podobě přejímáno pracemi mladšími, přešlo do školních mluvnic a tím i do obecného povědomí. Bez bližšího rozboru skutečného stavu výslovnosti bylo dále podržováno.

Již ze sedmdesátých let minulého století máme však svědectví o tom, že Dobrovského pravidlo o přízvukování v předložkových spojeních neodpovídalo zcela praxi; nebylo aspoň přijímáno bez výhrad. Josef Durdfík v Kallilogii (1873) připomíná několik případů porušování pravidla v jednotlivých typech slov a také v předložkových spojeních. Tento jev, v jeho době již asi častěji se vyskytující, vysvětluje si vlivem němčiny.

O několik desetiletí později se objevují další poznámky o takovémto způsobu přízvukování; Josef Král¹ upozorňuje, že jméno bývá v předložkovém spojení často přízvukováno samostatně při zdůraznění nebo ve srovnání (typ: jdu do velkého, ne do malého města), přechod přízvuku v předložkovém spojení na jméno připomíná Jan Jakubec, František Strnad, Cyril Křikava, dále Antonín Frinta, nověji pak František Trávníček, Klementina Rektorisová² aj. Autoři se obvykle snaží tuto odchylku od obecně uznávaného pravidla vysvětlit. Frinta mluví např. o možném vlivu psané předlohy a o možné analogii s neslabičnými předložkami a upozorňuje na to, že v případě důrazu na jméno jde o celou tendenci přechodu přízvuku, jiní autoři vidí v daném jevu vliv počátečního slabikování ve škole (Jakubec, Strnad), Jakubec upozorňuje také na vliv špatných jambických veršů a Křikava i na vliv církevních zpěvů, ve kterých prý bývá někdy přízvukování posunuto. Přesunu přízvuku z předložky na víceslabičné jméno si všimá ve svých foneticky orientovaných pracích Trávníček; pokládá takovou výslovnost za zcela přirozenou vzhledem k artikulačním možnostem mluvěho, i když na jiném místě připomíná, že vždy lze vyslovit s přízvukem náležitým. O rozsahu jevu se zmiňuje a celou skupinu důvodů, pro které bývá jméno v předložkovém spojení přízvukováno, uvádí ve své České divadelní mluvnici Rektorisová. I ona, jako všichni ostatní uvedení autoři, hodnotí jev jako chybu, proti které je nutno bojovat.

První práce, která se má stát skutečnou kodifikací výslovnostní normy češtiny (ovšem až po odborné diskusi) je Výslovnost spisovné češtiny od autorského kolektivu za vedení profesora Hály. Práce je z roku 1955. V otázce přízvukování v předložkových spojeních se rozchází se starším pojetím v tom, že vedle tradiční formulace pravidla uvádí i tři případy, ve kterých je možno i v ortoepické výslovnosti přízvu-

kovat v předložkovém spojení jméno. Jsou to spojení, kde je jméno zdůrazněno, kde je užito inverzního slovosledu a tam, kde z nějakých příčin nastane v mluvním projevu po předložce před jménem pauza. Předložka může být bez přízvuku i tam, kde po ní následuje nesklonné slovo. V jednom případě se uvádí i možnost ztráty přízvuku pro celé předložkové spojení — to tehdy, když při silném důraze na výraz mimo toto spojení se stane celý výraz příklonkou. V ostatních pozicích je ovšem přízvukování předložky závazné, a to i tehdy, je-li jméno víceslabičné. Připomíná se sice, že v těchto i v některých jiných pozicích předložky svůj přízvuk ztrácejí (vliv mluvního rytmu, vliv analogie s neslabičnými a nepůvodními předložkami), tyto případy se však za ortoepické nepokládají.³

Otázka postavení přízvuku ve zkoumaném typu spojení, ač jde o problém poměrně zajímavý, nebyla dosud uspokojivě vyřešena. Pausální aplikace pravidla Dobrovského vedla k mechanickému hodnocení všech nebo valné většiny realizací, které se s tímto pravidlem neshodují, jako chyby, a to mohlo vést jen do slepé uličky. Pokud si pak někteří autoři všimli nesouladu jazykové praxe s pravidlem Dobrovského, zabývali se tímto jevem jen na okraji své vědecké práce. V dalších odstavcích se chci jevem podrobněji zabývat na základě průzkumu skutečného stavu výslovnosti.

Materiál pro rozbor výslovnostních poměrů jsem získala z různých spontánních promluv a doplnila jsem jej materiálem z mnou připraveného výzkumu.

Metoda přímé excerpce byla zcela jednoduchá — zaznamenávala jsem úseky promluvy, ve kterých se vyskytlo nějaké předložkové spojení, a to tak, aby byla zachycena i část kontextu, pokud možno alespoň několik slov před zkoumaným spojením a po něm (zachycení rytmických poměrů v úseku promluvy). Shromážděný materiál nebyl zdaleka stejnorodý pokud jde o promluvu, ze které byl získán. Bylo nutno vydělit základní typy mluvených projevů podle některých obecných rysů, které v nich lze najít. Protože starší odborná literatura s tímto problémem nepracovala v tom směru, jak jsem pro další úvahy potřebovala, pokouším se o vydělení základních typů promluvy samostatně, a to podle těchto základních kritérií: opora textu při realizaci mluvního projevu × improvizovaný mluvní projev; zaměření promluvy na malý okruh posluchačů × promluva veřejná. Celý materiál lze pak rozdělit do těchto skupin:

(1) Materiál z mluvního projevu předčítaného (text bývá většinou naučné povahy a mluvíci bývá na jeho přednesení předem připraven) a určeného širokému okruhu posluchačů. Takovou promluvou je např. přednáška, pokud je předčítána, nebo referát na schůzi. Tento mluvní projev označuji pro potřeby své práce jako „referát“ (zkratka ref).

(2) Materiál z improvizovaného mluvního projevu určeného pro široký okruh posluchačů. Typem takovéto promluvy je diskusní příspěvek na schůzi nebo přednáška, pokud nejsou předčítány z předlohy. Pro potřeby své práce označuji tento typ promluvy povšečným názvem „vyprávění“ (vyp).

(3) Materiál z improvizované promluvy určené malému počtu posluchačů. Typem takovéto promluvy je dialog, běžný rozhovor. Tímto názvem (rozhovor) jej také dále označuji (roz).

(4) Materiál z projevu hlasitě předčítaného různými osobami pro účely výzkumu. Jde o předem připravený materiál. (Metoda výzkumu je charakterizována dále.)

(5) Kromě toho jsem získala i menší množství materiálu z uměleckého přednesu, předčítání v rozhlasu a ze scénické mluvy. Vzhledem k tomu, že mluvíci byl v těchto případech většinou profesionál — herec, který je k zachování pravidel výslovnosti veden —, a vzhledem k tomu, že materiálu z těchto promluv bylo poměrně málo, v dalších úvahách zde k němu nepřihlížím; byl však plně zpracován v diplomové práci.

Při přímé excerpce jsem přihlížela i k osobnosti mluvícího. Bylo totiž možno předpokládat, že kromě individuálních odchylek ve výslovnosti zkoumaných spojení bude možno najít i nějakou obecnější tendenci, a to podle mého předpokladu i v závislosti na znalosti ortoepické normy, znalosti, kterou mají různí mluvíci různou (např. u přednášejících a studentů bohemistiky lze předpokládat uvědomělou znalost spisovné výslovnosti, u ostatních mluvících to již není tak samozřejmé). Na možnou tendenci k častějšímu užívání jednoho ze způsobů přízvukování u některých společenských vrstev upozorňuje i starší literatura, Frinta např. hodnotí užívání přízvuku na jmeně jako zlovyk inteligence.⁴ Pečlivé hodnocení výpisků však ukázalo, že nelze mluvit

o nějaké výrazné obecné výslovnostní tendenci v přízvukování v předložkových spojeních u jednotlivých skupin mluvčích. Individuální sklon k užívání jednoho ze způsobů přízvukování ovšem popírat nemůžeme.

Přímá excerpce byla doplněna výzkumem, který probíhal ve fonetické laboratoři brněnské filosofické fakulty. Mluvní projevy zkoumaných subjektů, realizované na podkladě předloženého textu, byly registrovány na magnetofonový pásek. Text obsahoval třiadvadesát vybraných předložkových spojení. Byl zvolen za prací Karla Čapka (Povídky z jedné a druhé kapsy) a z deního tisku. Byly voleny delší úryvky, ne jen jednotlivé věty, takže předčítání textu bylo plynulé. Mluvní načetli text bez předchozí přípravy. Pravidlo o přízvukování v předložkových spojeních, které v tradiční podobě zní „jednoslabičná původní předložka je vždy přízvučná“ znali všichni ze školy a nebylo jim připomenuto. Se zaměřením výzkumu nebyli předem seznámeni. Subjekty výzkumu bylo šest osob různého stáří (od třiasedmdesátileté ženy po patnáctiletou školačku), které měly různý vztah ke spisovnému jazyku (od vynikající studentky češtiny až po studenta, který tak trochu pokládá za svou zásluhu, že spisovně nemluví). Získaný materiál byl pak hodnocen podle stejných kritérií jako materiál z přímých zápisů. Je uveden v tabulce v samostatném sloupci, protože mluvní projev, ze kterého byl získán, není k ostatním zkoumaným mluvním projevům plně ekvivalentní.

2. Třídění materiálu

Po prvním přehlednutí se veškerý získaný materiál dá rozdělit do tří základních skupin, a to na realizace s přízvukem na předložce, na realizace s přízvukem na jméně a na malou skupinu excerpt, ve kterých byla přízvukována předložka i jméno. Rozmístění excerpt v jednotlivých skupinkách ukazuje tabulka.

Počet zachycených realizací s přízvukem na jméně v předložkovém spojení je větší než počet realizací s přízvukem na předložce. Neznamená to samozřejmě, že jsou tyto realizace natolik častější v běžném mluvním styku. Je tu jistě i proto, že takovéto realizace, které nejsou shodné s dosud přijímanou ortoepickou výslovností, přitahují v proudu řeči více pozornost. Závěry, které dále vyvozují, nesměřují proto k vymezení, jak často je jméno v předložkovém spojení přízvukováno, ale mají spíše ukázat na podněty, které k tomuto přízvukování vedou.

Z rozboru materiálu vyplynulo, že na postavení přízvuku v předložkovém spojení působí důvody rytmické, které souvisejí se stavbou promluvy, s pořadím slov v mluvním projevu, a dále důvody, které lze nazvat obsahovými; jde o případy, ve kterých je postavení přízvuku jistým způsobem vázáno na obsah sdělení. Starší práce dávají pro všechny tyto úvahy dosti pevnou oporu v rozbořech důvodů pro přízvukování jména v předložkovém spojení.

Při stanovení důvodů rytmických je nutno vyjít ze skutečnosti, že v češtině jsou nejčastější takty dvou až čtyřslabičné. U taktů delších, jaký tvoří mj. i předložka a následující jméno, zvláště takové, které má velký počet slabik, můžeme předpokládat tendenci k vyrovnání délky taktu směrem k průměru; nejjednodušeji k tomu dojde tím, že předložka ztratí přízvuk, stane se příklonkou předcházejícího taktu (eventuálně předklonkou svého jména), a jméno bude přízvukováno samostatně. Spojení předložky se jménem krátkým bude naopak pevné, protože nevybočuje svou délkou z průměru. Zvláštní postavení může nastat i po pauze, která může jako výrazný rytmický činitel na přízvukování v následujícím taktu působit.

Složitější je stanovit, co lze pokládat za obsahový důvod pro užití jistého způsobu přízvukování. Pokud je celé předložkové spojení ve větě pevným celkem, není tu problémů. V některých pozicích roste však význam jména proti předložce, jako je tomu např. tehdy, když je jméno postaveno do srovnání s jiným jménem, je-li součástí výřtu nebo je-li zdůrazněno. Do popředí se tu dostává význam jména, sám pojem, zatímco vztah, který předložka jako gramatické slovo vyjadřuje, se dostává

do pozadí. Odrazí se to pak v tom, že předložka ztratí ve spojení se jménem svůj přízvuk, zatímco jméno přízvuk získá (při důraze na jméně s tím počítá i návrh ortoepické kodifikace). Podobně se vytvářejí předpoklady pro přízvukování jména v předložkovém spojení v těch případech, kdy je jméno logickým klíčem k pochopení obsahu sdělení nebo jeho části. Domnívám se dále, že v některých případech neroste sice nad obvyklou mez význam obsahu jména, ale zato sdělná hodnota předložky se snižuje; bývá to ve spojení, kde je předložka určena v promluvě rekoí předcházejícího slovesa nebo jména. V takových případech již samo sloveso či jméno naznačí pokračování sdělení, předložka „není nutná“. Přízvuk tu pak mnohdy přechází z předložky na následující jméno.

Logický celek tvoří ve větě také syntagma, v našem případě spojení přídavného jména s podstatným (spojení příslovce—přídavné jméno—podstatné jméno tu opomíjíme). Mluví má důvod usilovat o co nejtěsnější vyslovení obou členů syntaktické dvojice; naskytá se tu možnost chápat celé spojení jako jeden významový celek, jakým ostatně někdy bývá (složený ovšem ze dvou nebo více samostatných slov), a tím i možnost přízvukovat v předložkovém spojení až první slabiku celého syntagmatu obdobně jako se to děje při spojení předložky se jménem mnohoslabičným.

Excerpta s přízvukem na předložce i jméně pro potřeby tohoto článku nerozdělují, protože je jich jen málo a protože důvody, které by bylo možno pro tento typ přízvukování najít, jsou poměrně shodné — jde většinou o různé varianty opožděného upřesňování pojmu nebo pojmenování.

Při vydělování jednotlivých skupin excerpt bylo dbáno toho, aby si skupiny v obou základních přízvukových typech odpovídaly natolik, aby bylo možné vzájemné srovnání.

Veškerá excerpta rozdělují po podrobnějším zvážení možných důvodů pro přízvukování do těchto skupin:

- (a) Excerpta obsahující realizace s přízvukovou předložkou:
- (1) postavení na počátku věty, po větné pauze:
Po válce přijela Lída sem na sraz — roz
pracuje tam, na Bubeníčkově, jak se tam jmenuje — roz
  - (2) postavení předložkového spojení po pauze vytvořené záměrně:
pokud jde / o pojetí vývoje — ref
metodě mechanizace / při pěstování kukuřice — roz
  - (3) po větné pauze stojí jednoslabičný výraz předklonný, pak následuje předložkové spojení:
, je pro teorii komunikace irelevantní — ref
, že na základě těchto podmínek — vyp
  - (4) předložkové spojení je tvořeno předložkou a krátkým jménem, jedno- až dvouslabičným:
je zachována ve dvou exemplářích — ref
co jste říkal o těch metodách řízení — roz
byl dlouho upoután na lůžko — roz
  - (5) předložka je zdůrazněna:
to do osmačtyřicátého roku nebyly žádné — roz
  - (6) předložkové spojení je natolik ustálené, že se blíží frázi:
studuje na základě dokumentů — ref
jakoby to bylo od věků do věků — roz
  - (7) předložkové spojení předchází před slovesem nebo jménem, kterým je řízeno:
v žádném případě tu tedy o lokální válku nešlo — vyp
líš se od toho, co jsme navykli za sovětskou poezii považovat — roz
  - (8) předložkové spojení následuje za slovesem nebo jménem, kterým je řízeno:
odděluje Žižku od táborů — ref
chodili do jedenáctiletky — vyp

(9) předložkové spojení plní ve větě funkci neshodného přívlastku (skupina se prolíná se skupinou a-4):

co v literatuře *pro* mládež zkoumá literární věda — ref
nakonec byla konference *na* nejvyšší úrovni — vyp

(10) nezařazeno

(b) Excerpta s přízvukem na předložce i jméně s pauzou mezi oběma členy spojení:
později emigroval *do* / *Spojených* států — ref
pomalu by se měl přečíst *na* / *besedě* — roz

(c) Excerpta obsahující realizace, ve kterých bylo v předložkovém spojení přízvukováno jméno a předložka zůstala bez přízvuku jako příklonka předcházejícího krátkého taktu nebo jako předklonka svého jména:

(1) postavení na počátku věty, po větné pauze:
. Na *začátku* 14. století verš označoval literárnost — ref
co je nejkritičtější, *do* rozhodující fáze vstupuje NSR — vyp

(2) po krátkém taktu následuje předložkové spojení s mnohoslabičným jménem (projevuje se tendence k vyrovnání délky taktu):
boj o *zřízení* nové university — ref
a já jdu po *Dominikánském* náměstí — roz

(3) v malém úseku promluvy došlo k realizaci zcela pravidelného rytmu:
musí se *dát do* dobré půdy — roz

(4) jméno v předložkovém spojení je zdůrazněno:
jde mi tedy o *základní* otázku — ref
jestli chceš okurečky, ty *krájený*, jsou na zemi ve *velký* flaši — roz

(5) jméno je logickým klíčem k pochopení obsahu sdělení:
zapadnout, takže pro *literární* historii nemá význam — ref
udělali málo pro *přestavbu* — ref

(6) po předložce následuje vlastní jméno:
ukázali ve *Slovenském* národním povstání — vyp
těch mají plno na *Orlí* — roz

(7) jméno v předložkovém spojení je součástí výřtu
(často se střídá slabičná a neslabičná podoba téže předložky):
láska k přírodě, ke *společnosti* a k *člověku* — ref
což myslím, že je pro *socialistického* a *moderního* člověka — roz

(8) předložkového spojení je užito ve srovnání:
je však *poezie* pro děti od *poezie* pro dospělé diferencována — ref
to by vedlo k izolaci učiteckých sil od *neučitelských* — vyp

(9) ke jménu v předložkovém spojení se připojuje vedlejší věta:
zvratem ve *výuce*, která... — vyp
na to, *uvažovat* o *závazcích*, které jsou přijatelné pro našeho společníka — vyp

(10) po předložce následuje syntaktická dvojice:
vytvořila pro *marxistickou* estetiku — ref
teď se mluvilo na *dvaadvacátém* sjezdu — roz

(11) předložkové spojení následuje po slovese nebo jméně, kterým je řízeno:
dohody o *zákazu* nukleárních zbraní — ref
informoval sovětskou vládu o *chystaném* spiknutí proti ní — roz

(12) nezařazeno

U mnohých excerpt bylo ovšem možno hledat pro jistý typ přízvukování vysvětlení více; v těchto případech jsem dala většinou přednost výkladu podle důvodů rytmických, které jsou méně diskutabilní, než některé z důvodů obsahových.

Počet excerpt v jednotlivých skupinkách ukazuje tabulka. Aby bylo možno přesněji hodnotit početnost jednotlivých skupin a porovnat poměry ve vybraných typech promluv, bylo užito i vyjádření procentuálního. Tabulka nejlépe ukazuje, jak je počítání provedeno.

		Referát	Vyprávění	Rozhovor			Výzkum
(a) V předložkovém spojení je přízvukována předložka							
1.	po větné pauze	9 2,0%	3 1,5%	11 5,1%	23 2,6%	53	9,0%
2.	po úmyslné pauze	6 1,3%		2 0,9%	8 0,9%		
3.	po pauze a předklonce	2 0,4%	2 1,0%	6 2,8%	10 1,1%	2	0,3%
4.	před krátkým jménem	37 8,2%	35 16,5%	29 13,5%	101 11,6%	127	21,5%
5.	zdůrazněná předložka	3 0,5%	3 1,5%	4 1,9%	10 1,1%		
6.	ustálené předl. spojení	6 1,3%	1 0,5%	10 4,6%	17 2,0%	31	5,5%
7.	předchází před říd. slovem	3 0,5%	3 1,5%	11 5,1%	17 2,0%		
8.	následuje za říd. slovem	43 10,2%	29 13,6%	41 19,8%	113 13,0%	23	3,9%
9.	neshodný přívlástek	4 0,8%	6 3,0%	1 0,4%	11 1,4%	65	10,9%
10.	nezařazeno	3 0,5%	3 1,5%	7 3,5%	13 1,5%	13	2,5%
celkem		117 25,7%	85 41,6%	124 57,3%	326 37,4%	314	54,5%
(b) V předložkovém spojení je přízvukována předložka i jméno							
celkem		19 4,2%	12 6,0%	11 5,1%	42 4,8%	34	5,8%
(c) V předložkovém spojení je přízvukováno jméno							
1.	po větné pauze	45 10,0%	5 2,5%	6 2,8%	56 6,3%	31	5,3%
2.	po krátkém výrazu	46 10,2%	26 12,2%	17 7,9%	89 10,1%	91	15,1%
3.	v malém úseku vznik rytmu	14 3,1%	4 2,0%	8 3,7%	26 3,0%		
4.	jméno je zdůrazněno	58 12,6%	20 10,0%	8 3,7%	86 9,8%	7	1,2%
5.	logické vytčeni jména	28 6,2%	7 3,5%	8 3,7%	46 5,3%	5	0,9%
6.	po předl. vlastní jméno	12 2,6%	4 2,0%	12 5,6%	28 3,2%	2	0,3%
7.	jméno součástí výřtu	13 2,9%	6 2,5%	6 2,6%	24 2,7%	10	1,7%
8.	jméno je ve srovnání	12 2,6%	11 5,2%	3 1,4%	26 3,0%		
9.	na jm. se váže vedl. věta	5 1,1%	7 3,4%	1 0,5%	13 1,5%	2	0,3%
10.	po předložce syntagma	22 4,8%	4 2,0%	3 1,4%	29 3,3%	18	3,7%
11.	následuje za říd. slovem	51 11,3%	15 7,1%	7 3,2%	73 8,3%	44	7,5%
12.	nezařazeno	8 1,7%	2 1,0%	2 0,9%	12 1,3%	20	3,4%
celkem		314 70,1%	110 53,4%	81 37,6%	505 57,8%	230	39,7%
		450 100%	207 100%	216 100%	873 100%	558	100%

3. Výsledky rozboru excerpt

Tradiční názor na postavení přízvuku v předložkových spojeních, který hodnotí ve většině případů jako správné pouze přízvukování předložky, neshoduje se s mluvní praxí, která se odrazila v získaném materiálu.

Pravidelně je v předložkovém spojení přízvukována předložka jen v některých pozicích. Je to především v postavení celého spojení po pauze vytvořené záměrně uvnitř větného celku (sk. a-2) a dále ve spojení předložky s jednoslabičným jménem (část sk. a-4), kde je však již možno najít odchylky, zejména je-li jméno zdůrazněno. Velmi často je předložka přízvukována v ustálených spojeních a ve frazeologických obrazech, pokud je jejich součástí (sk. a-6). Podobný obraz přízvukových poměrů je i ve vazbách, kde předložkové spojení předchází před slovesem nebo jménem, kterým je řízeno (sk. a-7). Přízvukování předložky převažuje ve spojeních předložky s dvouslabičným jménem (částečně sk. a-4) a v případech postavení předložkového spojení ve větě ve funkci neshodného přívlastku (sk. a-9). Lexikalizovaná předložková spojení ve funkci příslovečného určení se po přízvukové stránce chovají jako frazeologické obraty.

V případech, kdy je předložkové spojení součástí vazby slovesa nebo jména, je častější přízvukování předložky; tato spojení jsou po přízvukové stránce málo ustálena a realizace se i u jednotlivého mluvčího velmi lišily podle typu promluvy, ve kterém byly užity.

Přízvukování jména je v předložkovém spojení dosti rozšířeno. Vždy bylo v mém materiálu přízvukováno jméno, byl-li na něm důraz (jak návrh ortoepické kodifikace připouští; sk. c-4). V ostatních případech nebylo přízvukování zcela jednotné. Velmi často má přízvuk jméno o větším počtu slabik nebo syntagma, zejména následuje-li po zcela krátkém mluvním taktu (sk. c-2, c-3, c-10); předložka byla v mém materiálu přízvukována v takovýchto spojeních jen jedenkrát. Po dvouslabičném výrazu bývá jméno následující po předložce přízvukováno méně často, i tu však takovéto přízvukování převažuje. Podobně převažuje přízvukování jména při výčtu a při srovnání (sk. c-7, c-8). Velmi často je přízvukováno jméno, na které navazuje vedlejší věta (sk. c-9). Posílení sdělné hodnoty jména, ať již vznikající jakkoliv, působí tu tedy rozhodně na přízvukové poměry, a to ve větší míře, než se dříve připouštělo. Svědčí o tom i početně silná skupina zápisků, ve kterých je jméno v předložkovém spojení logickým klíčem k obsahu sdělení a není přitom zdůrazněno (sk. c-5).

Přízvukování vlastních jmen v předložkovém spojení bývá často spojeno s důrazem. Skupina vlastních jmen není v získaném materiálu dostatečně odstíněna, postavení přízvuku na jméno tu však převažuje. Domnívám se, že to souvisí s tím, do jaké míry je některé vlastní jméno běžné posluchači, a také s tím, objevuje-li se toto jméno v promluvě poprvé.

Postavení předložkového spojení po větné pauze (sk. a-1, c-1) se shoduje po stránce přízvukování s postavením uvnitř věty po jednoslabičném taktu.

V určitém počtu realizací se vyskytlo přízvukování předložky i jména s pauzou mezi oběma částmi spojení. Takové přízvukování lze hodnotit jako náhodné.

Materiál z připraveného výzkumu se s materiálem z přímé excerpcie poměrně shodoval. Ve většině případů se všech šest mluvčích v přízvukování určitého spojení shodlo, jen v některých případech se jejich realizace lišily; rozkolísanost v tomto materiálu odpovídala celkem neshodám ve výslovnosti obdobných spojení, které jsem zachytila v excerpci přímé. I v tomto materiálu, kde způsob získání zaručoval plnou pozornost právě k osobnosti mluvčího, projevila se tato osobnost jen nepatrně. Odrazila se jen menší čtenářská zkušenost některých subjektů.

4. Poměry v jednotlivých typech promluv

Jednotlivé typy promluv, které byly výše vyděleny, odlišují se po stránce přízvukování v předložkovém spojení dosti výrazně. V běžném rozhovoru je např. přízvukování jména mnohem méně časté než v referátě. Soudím, že tato skutečnost souvisí se třemi základními faktory, které zároveň charakterizují každý z typů promluv. Je to výběr výraziva v daném typu promluvy, počet posluchačů, pro které je promluva určena, a konečně i to, je-li promluva realizována na podkladě předem připraveného textu či nikoliv.

Předčítaný text působí podle mé zkušenosti na přízvukování v promluvě jen málo. Je sice pravda, že grafická podoba předložkového spojení jako dvou jednotek může dát předčítajícímu možnost „dvě slova“ i vyalovit, a to tak, že to „delší“, tedy jméno, bude přízvukovat, u zkušenějšího čtenáře však takové chápání předpokládat nemůžeme.

Mnohem výrazněji působí na výsledné přízvukové poměry výběr výraziva, který je pro jednotlivé typy promluv charakteristický. V referátě je možno najít daleko více odborných termínů, většinou víceslabičných, u kterých sama jejich realizace jakoby nutila k přízvukování termínu bez ohledu na předložku; naproti tomu v rozhovoru je mnoho slov kratších a jednodušších, se kterými nemívá mluvčí výslovnostní ani věcné problémy, a kromě toho tu bývá jméno, hlavně víceslabičné, často od předložky odděleno ukazovacím zájmenem, tedy výrazem jedno až dvouslabičným, u kterého je přízvukování předložky pravidelné (typ: byl jsem na tom školení).

Na přízvukové poměry působí i zaměření promluvy; pro větší množství posluchačů je daleko více potřeba zdůrazňovat některá klíčová slova, zvyrazňovat celou promluvu, odstínit jména v promluvě, aby si je posluchači zapamatovali. Méně významné předložky, slova jen gramatická, nejsou pro obsah sdělení tak významná, a proto zůstávají bez přízvuku snadněji.

V jednotlivých typech promluv jsem zachytila tyto přízvukové poměry:

(1) Referát: V tomto typu promluvy převládá výrazně přízvukování jména v předložkovém spojení. Tento jev lze spojit se stavbou výraziva, která je referátu vlastní. Jsou tu častá víceslabičná jména (substantiva i adjektiva), u kterých je jejich přízvukování v předložkovém spojení vedeno rytmickými zřeteli. Rozhodující roli v otázce přízvukování tu hraje zaměření promluvy na široký okruh posluchačů, kteří si mají z promluvy zapamatovat co nejvíce, především základní pojmy. To vede k důrazové výslovnosti jména, která se projeví i v jeho přízvukování ve spojení s předložkou. Časté je i logické vytčení jména, které napomáhá k orientaci posluchače v promluvě; to vede k intonačnímu odstínění jména a také k jeho samostatnému přízvukování ve spojení s předložkou. Působení psané předlohy tu nelze v plné míře předpokládat.

(2) Vyprávění: V tomto typu promluvy jsou přízvukové poměry obdobné s těmi, které byly zachyceny pro všechny získaný materiál jako celek. Přízvukování předložky je tu zčásti podporováno výběrem výraziva v tomto typu promluvy, kde přibývá kratších jmen podobně jako v rozhovoru. Vedle mnohoslabičných termínů jsou tu časté i případy, kdy před jménem stojí po předložce ukazovací zájmeno. Na přízvukování jména tu působí zaměření promluvy na širší okruh posluchačů, které vede k častějšímu vytčení jména. Vyprávění jako promluvový typ se ovšem v některých případech blíží k rozhovoru, zvláště tam, kde mluvčí naváže s posluchači úzký kontakt, jindy je celkem shodné s referátem, ovšem bez psané předlohy.

(3) Rozhovor: V rozhovoru je poměrně časté přízvukování předložky. Tento stav

výslovnosti souvisí jistě s celkovou stavbou rozhovoru, kde bývá většina slov kratších a kde odpadají potíže se složitými, mluvěcími cizími výrazy; zato tu najdeme po předložkách před jménem často zájmena, která jako jednoslabičná nebo dvouslabičná slova mívají ve spojení s předložkou takřka pravidelně přízvuk na této předložce. Na realizaci působí i zaměření promluvy na malý počet posluchačů, pro které mnohé zdůraznění nebo vytčení jména odpadá nebo je nahrazeno gestem.

(4) Fonetická realizace textu čteného za účelem výzkumu: V těchto realizacích převládalo přízvukování předložky. Zčásti to bylo způsobeno stavbou předčítaných úryvků (krátká jména), ale projevilo se tu i zaměření promluvy na jediného posluchače, a to tak, že skoro odpadlo zdůrazňování jmen v předložkových spojeních i mimo ně a také veškeré vytykání jmen, které by k jejich samostatnému přízvukování vedlo. Vliv toho, že mluvní projev byl předčítán, se projevil, ale byl malý; odrazil se především potížemi při realizaci méně známých slov, což ovšem souvisí s výběrem výraziva v úryvcích.

Můžeme tedy říci, že přízvukování předložky je obvyklejší v těch mluvních projevech, které mají neoficiální ráz; v oficiálních promluvách určených většímu množství posluchačů je jméno přízvukováno častěji. V promluvách realizovaných na podkladě textu hraje tento text významnější roli svou stavbou, grafická podoba má jen význam podružný.

5. Závěr

V předložkových spojeních s jednoslabičnou původní předložkou jsou v dnešním jazyce běžně užívány dva způsoby přízvukování, přízvuk na předložce nebo přízvuk na jméně následujícím po předložce. Každý z těchto způsobů je nějak opřen o situaci promluvy, ve které byl užít, a má svou funkci. Třetí způsob přízvukování, přízvuk na předložce i jméně, je jen okrajový.

Na tomto místě je třeba se zamyslet nad otázkou, proč vlastně vznikl celý jev. Výklady starších autorů dnes můžeme většinou těžko přijmout. Není pravděpodobné, že by na mluvní praxi v polovině minulého století působila němčina natolik, aby narušila přízvukování do té doby pravidelné. Prostředí nemohlo být ve všech vrstvách národa tak dvojjazyčné, aby byl vliv cizího jazyka dostatečně silný. Kromě toho jazyk, zvláště jeho zvuková stránka, nepřejímá vnější zásahy, které jsou proti jeho duchu.⁵ Vznik celého jevu musíme tedy hledat v jazyce samém.

Jako zcela okrajové a nevěrohodné můžeme pokládat pokusy vysvětlovat celý jev vlivem jambických veršů nebo dokonce církevních zpěvů. Možným působením grafické podoby jazyka na výslednou fonetickou realizaci jsem se již zabývala výše; i toto působení jsem odmítla jako okrajové, které může vysvětlit jednotlivý případ přízvukování jména ve spojení s předložkou, a to ještě jen v předčítaném mluvním projevu, a nikoliv celý proces přechodu přízvuku. Není také pravděpodobné, že by chybný návyk ze školáckého slabikování pronikl natolik do běžné mluvní praxe. Ostatně právě ve škole jsou děti vedeny k zachování tradičního pravidla o přízvukování předložky.

Z výkladů o přechodu přízvuku v předložkových spojeních na jméno, prováděných autory starších prací, můžeme tedy dnes přijmout jen některé. Jsou to především výklady, které směřují k poznání důvodů pro přechod přízvuku na jméno v jednotlivých případech, jako je vliv rytmu promluvy, působení důrazu na jméně, postavení jména ve výčtu nebo ve srovnání se jménem dalším. Lze uvažovat o působení analogie s neslabičnými a nepůvodními předložkami, a to zvláště ve výčtech, kde se slabičná a neslabičná podoba téže předložky někdy střídají.

Domnívám se, že vysvětlení vzniku celého jevu leží jinde. Za současné situace ve výslovnosti je těžké hodnotit každé předložkové spojení jako fonetické slovo (tj. jako jedinou fonetickou jednotku), jak bylo kdysi chápáno. Lze mluvit o rozpadu předložkových spojení, na který upozornil již v roce 1935 v časopise *Naše řeč* Josef Vachek.⁶ Tento proces rozpadu je ovšem dlouhodobý. Je zachycen již v minulém století a od té doby se šíří, i když bylo věnováno dosti péče, aby bylo přízvukování jména v předložkovém spojení omezeno. Takové přízvukování má své místo především v projevech veřejných, ale šíří se, zdá se, poměrně rychle, i do běžného denního mluvného styku, u některých mluvčích i nad míru případů, které jsem v práci ukázala. Snad je tomu tak i proto, že ve většině případů je to právě jméno, které má ve sdělení svým pojmovým obsahem daleko důležitější funkci než předložka, která je jen do kontextu zařazuje (ovšem kromě případů, kdy je jádro sdělení právě ve vztahu, tedy v předložce).

Pro další vývoj češtiny lze tedy předpokládat další rozšíření přízvukování jména ve spojení s předložkou. Jistě by bylo prospěšné již dnes přihlédnout k této skutečnosti, rozšířit výjimečné užití přízvuku na jméno v předložkovém spojení i na případy s pouhým logickým vytčením jména a pojmut mezi ortoepické ty případy, kdy je přízvukování předložky v rozporu s artikulačními a výdechovými možnostmi mluvčího. Spojení typu „padl po nedobožovaném zápase“ nebude jistě nikdo, kromě zvláště školených mluvčích, realizovat podle dosud platného pravidla. Takové úpravy by jen přispěly k životnosti ortoepické kodifikace češtiny.

POZNÁMKY

¹ Josef Král, *Česká prosodie*, Praha 1904.

² Jan Jakubec, *Pozbýváme citu pro český přízvuk*, NŘ I, 1917, 117–119; — František Strnad, *Přízvuk na předložkách*, NŘ I, 1917, 178–179; — Cyril Křikava, *Ještě o přičinách chybějícího přízvukování*, NŘ II, 1918, 67–69; — Antonín Frinta, *Přízvuk na předložce a české verše*, *Živé slovo* I, 1920; *Přemístění českého přízvuku*, *Prace lingwistyczne ofiarowane J. Baudouinovi de Courteney*, Kraków 1921, 132–140; *O vlivu písma na výslovnost našeho jazyka*, *Slovanský sborník* Pastrnkovi, Praha 1923, 112–117; — František Trávníček, *Úvod do české fonetiky*, Praha 1932; *Správná česká výslovnost*, Brno 1935; *Spisovná česká výslovnost*, Praha 1940; *Mluvnice spisovné češtiny I*, Praha 1949; — Klementina Rektorisová, *Česká divadelní mluvnice*, Praha 1944.

³ Náběh k tomuto uvolnění strohému pravidla je již v příručce *O mluveném slově* (1954) od autorského kolektivu Daneš–Hála–Jedlička–Romportl. Uvádí se tu, že následuje-li po předložce slovo zdůrazněné, příliš dlouhé nebo nesklonné, přechází přízvuk na ně. Přechod přízvuku na příliš dlouhé slovo Výslovnost spisovné češtiny nepřijímá.

⁴ Antonín Frinta, *O vlivu písma na výslovnost našeho jazyka*, *Slovanský sborník* Pastrnkovi, Praha 1923, 112–118.

⁵ Viz k tomu: Josef Vachek, *K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému*, *Slavica pragensia* IV, 1962, 35–46.

⁶ Josef Vachek, *České předložky a struktura češtiny*, NŘ XIX, 1935, 320–331.

ЗАМЕЧАНИЯ К ВОПРОСУ ОБ АКЦЕНТОВКЕ ОДНОСЛОЖНЫХ ПЕРВИЧНЫХ ПРЕДЛОГОВ В СОЧЕТАНИИ С ИМЕНЕМ

Автор занимается в статье проблематикой места ударения в предложных сочетаниях, образуемых односложным первичным предлогом и именем существительным, или прилагательным, или местоимением. Приводя обзор существующих взглядов и наблюдений старших авторов по данному вопросу, он на основании собственного материала дает картину современных акцентуационных отношений в данном типе сочетаний. Он при-

ходит к заключению о том, что правило Добровского, постановляющее акцент на предлоге и принимаемое теоретиками, в принципе, до сих пор, не соответствует сегодняшней речевой практике. Регулярно предлог акцентируется после нарочитой паузы внутри фразового целого и, далее, перед односложными именами, однако перед более длинным именем акцент на предлоге бывает уже менее частым; многосложные же имена получают почти регулярно собственное ударение. Регулярно акцентируется также имя с логическим ударением, или же имя, смысловое содержание которого необходимо для понимания всего сообщения. Весьма часто акцент переходит с предлога на первый слог синтаксического словосочетания. Также собственные имена, особенно если они появляются в высказывании в первый раз, имеют собственное ударение. Предлог в таких случаях остается без ударения. Реализации с ударением и на предлоге, и на имени можно оценивать как случайные.

Не во всех областях речевого общения, понятно, акцентуационное положение оказывается одинаковым. В обиходном разговоре акцентировка предлога бывает частой, поскольку здесь из-за небольшого количества адресатов отпадают многие подчеркивания и поскольку здесь часты более простые, короткие имена. В публичных речевых высказываниях, напротив, постановка ударения на имени преобладает, что вытекает из отбора соответственных речевых средств в таких высказываниях, где часто употребляются специальные термины и многосложные имена, а также из направленности высказывания на большее количество адресатов, ради которых нужно оттенить в речи важные в смысловом отношении имена.

В заключении автор реагирует на мнения старших авторов относительно возникновения всего явления и склонен разделять концепцию Й. Вахека, который говорит о распаде предложных сочетаний как одного и единого целого. Автор считает, что это весьма быстро распространяющееся явление возникает потому, что в сообщении благодаря своему понятийному наполнению более важное место приобретает имя, между тем как выражаемое предлогом отношение отходит на задний план. В таких условиях переход ударения с предлога на имя является вполне понятным и закономерным.

Перевел Р. Мразек

